

В. Аксьонов

НАБОРНИЙ ПОЯС ПЕРЕСІЧНОГО АЛАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами Старосалтівського, Рубіжанського та Верхньосалтівського некрополів)

У статті на матеріалах Старосалтівського, Рубіжанського та Верхньосалтівського катакомбних некрополів розглядається наборний пояс, який побутував у представників рядового аланського населення салтівської культури наприкінці VIII — у третій чверті IX ст.

Ключові слова: салтівська культура, наборний пояс, катакомба, алани, соціально-майнова стратифікація.

Вступ. Проблематика значення наборного поясу в середовищі аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури вже неодноразово розглядалася провідними дослідниками (Плетнева 1967, с. 161—166; 1989, с. 280—282; Афанасьєв 1993а, с. 39—42). На сьогодні склалися два погляди щодо значення наборного поясу в системі соціальної та майнової стратифікації чоловічої частини аланського суспільства. Так, С. Плетньова (Плетнева 1989, с. 280; 1993, с. 167) вважала, що право на носіння наборного поясу мали лише чоловіки, які відзначилися у бойових зіткненнях, тобто пояси були наочним маркером чоловіка-воїна. При цьому дослідниця зазначала, що у деяких заможних воїнів були відсутні наборні пояси, тоді як у відносно бідних чоловіків вони зустрічаються доволі часто. Це вказує на те, що носіння наборного поясу не пов'язано з приналежністю до певної майнової категорії населення (Плетнева 1989, с. 280; 1993, с. 168). Натомість Г. Афанасьєв (Афанасьєв 1993b, с. 141), використовуючи статистичні методи, доводить, що наборний пояс є характерним елементом костюму дорослих чоловіків. Однак при цьому він

вказував на найнижчий статус у якості маркеру соціальної стратифікації чоловічої частини аланського суспільства, на відміну від сокири-чекана, тесла-мотики, шаблі та елементів кінського спорядження (начільника, оголів'я, стремен) (Афанасьєв 1993b, с. 140—141).

Суттєве значення має спостереження, що у передсалтівський час та у аварів кожний тип бляшок, пряжок та наконечника наборного поясу мали значення у визначенні статусу воїна (Комар 2005; Laslo 1955). У аланського населення салтівської культури цей звичай виступає не так чітко (Плетнева 1993, с. 167), бо для донських алан більше значення мала кількість бляшок на поясному ремені, ніж їх форма та оздоблення (Плетнева 1967, с. 166). Таким чином дослідницею не враховувалось те, що елементи поясної гарнітури виготовлялися з різних матеріалів (бронза, срібло, свинцево-олов'яний сплав), з використанням різних технологій (лиття, штампування, гравірування), а орнаментальні композиції варіюють від простих до доволі складних. Хоча все це має суттєве значення для визначення соціально-майнового положення людини. Як зазначає О. Комар (2005, с. 184), металеві деталі наборного поясу, матеріал, з якого вони виготовлялися, та система орнаменталізації у салтівського населення вказували не на військовий ранг володаря поясу, а на його соціальне (майнове) положення у салтівському суспільстві. Це підтверджується матеріалами з четвертої ділянки катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ IV) (Аксьонов 2023а, с. 99, таблиця).

Джерельна база. До роботи були залучені матеріали здобуті експедицією Харківського історичного музею імені М. В. Сумцова (ХІМ) протягом 1982—2021 рр. на салтівських

Таблиця 1. Мірні показники катакомб
Table 1. Dimensions of the catacombs

№	Дромос			Заклад	Лаз		Камера				Небіжчики
	L	C	H		H	C	Т-подібна	Повздовжня	L	C	
1, ССМ	2,35	0,4	2,65	дер.	0,6	0,45	—	+	1,9	1,55	ч.
3, ССМ	1,8	0,4	2,85	—	0,8	0,4	—	+	2,0	1,3	ч., п.
11, ССМ	2,25	0,4	2,8	—	0,6	0,4	—	+	1,95	1,45	ч., ж., д.
12, ССМ	4,75	0,5	2,6	—	0,55	0,4	—	+	1,8	1,25	ч.
16, ССМ	3,8	0,5	3,6	кам.	0,55	0,4	+	—	2,3	2,05	ч., 2 дор.
21, ССМ	2,8	0,5	—	—	0,42	0,46	—	+	2,05	1,15	ч., ж.
3, РМ	0,9	0,3	—	дер.	0,6	0,4	—	+	1,94	1,4	ч.
15, РМ	3,08	0,5	—	дер.	0,75	0,44	—	+	2,17	1,7	ч.
29, ВСМ I	4,8	0,6	3,2	—	0,6	0,45	—	+	2,1	1,75	ч., ж., д.
38, ВСМ I	5,3	0,5	3,4	кам.	0,7	0,4	—	+	2,1	1,9	ч., ж., д.
50, ВСМ I	5,7	0,6	3,8	—	0,6	0,4	—	+	2,2	1,95	ч., п.
52, ВСМ I	3,2	0,6	2,7	—	0,8	0,4	—	+	1,9	1,4	ч., ж., д.
56, ВСМ I	5,25	0,5	4,6	—	0,7	0,4	—	+	2,2	1,7	ч., ж.
1, ВСМ III	6,2	0,6	5,1	кам.	—	—	+	—	1,75	1,7	ч., ж., д.
7, ВСМ III	3,3	0,55	2,65	кам.	0,7	0,45	+	—	2,15	1,45	ч., ж., д.
9, ВСМ III	5,1	0,5	2,7	—	0,6	0,4	—	+	2,0	1,8	ч., ж., д.
16, ВСМ III	1,9	1,8	2,35	—	0,85	0,6	—	+	1,9	1,75	ж.
30, ВСМ IV	6,0	0,7	3,85	кам.	0,8	0,3	+	—	1,92	1,85	ч., 2 ж., 2 д.
36, ВСМ IV	4,0	0,4	3,95	дер.	0,57	0,5	+	—	2,0	1,55	ч.
55, ВСМ IV	—	—	3,85	—	0,55	0,5	+	—	2,0	1,8	ч., дор., ж.
62, ВСМ IV	5,25	1,0	2,85	кам.	0,5	0,38	+	—	1,94	1,44	ч., ч.
69, ВСМ IV	4,7	0,8	2,13	—	0,6	0,44	+	—	2,24	1,82	ч., ж., д.
102, ВСМ IV	3,46	0,4	2,74	—	0,46	0,44	+	—	1,7	1,23	ч.
106, ВСМ IV	5,0	1,1	3,25	—	0,6	0,38	+	—	1,98	1,84	ч.
109, ВСМ IV	5,75	1,3	4,1	кам.	0,44	0,34	—	+	2,28	1,72	ч., ж., п.
112, ВСМ IV	5,0	1,1	3,5	—	0,38	0,46	+	—	2,3	1,8	ч.
115, ВСМ IV	5,45	0,5	3,15	кам.	0,5	0,54	+	—	2,0	1,85	ч., ж.
126, ВСМ IV	4,8	0,5	2,0	—	0,54	0,41	+	—	1,82	1,11	ч., ж., д.
130, ВСМ IV	6,54	1,3	4,3	—	0,9	0,6	+	—	2,32	1,9	ч., ж., д.
145, ВСМ IV	5,56	0,8	2,7	кам.	0,45	0,4	—	+	2,02	1,8	ч., ж., п.
150, ВСМ IV	4,5	0,7	3,0	—	0,35	0,5	+	—	1,83	1,48	ч., ж.
153, ВСМ IV	2,5	1,0	2,9	—	0,4	0,36	+	—	2,13	1,4	ч., п.
155, ВСМ IV	6,07	1,2	4,05	—	0,45	0,43	+	—	2,52	1,58	ч., д.
159, ВСМ IV	4,35	0,7	2,95	—	0,4	0,4	+	—	2,2	1,85	ч., ж., д.
1, 1946	5,0	0,5	3,6	—	—	—	+	—	1,9	1,3	ч., 3 д.
9, 1947	2,4	0,53	2,0	дер.	0,5	0,48	+	—	1,83	1,2	ч., ж.
11, 1947	1,83	0,5	2,5	—	0,47	0,38	+	—	2,03	1,7	ч.

Скорочення. ССМ — Старосалтівський могильник, РМ — Рубіжанський могильник, ВСМ — Верхньосалтівський могильник, дер. — дерево, кам. — камінь, д. — дитина, ч. — чоловік, ж. — жінка, п. — підліток, дор. — дорослий.

Abbreviations. ССМ — Starasaltovsky cemetery, РМ — Rubizhansky cemetery, ВСМ — Verkhnosalty cemetery, дер. — tree, кам. — stone, д. — child, ч. — man, ж. — woman, п. — teenager, дор. — adult.

пам'яток регіону — Старосалтівському (ССМ), Рубіжанському (РМ) катакомбних могильниках, на першій, третій та четвертій ділянках катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ I, III, IV), а також матеріали розкопок експедиції С. Семенова-Зусера 1946—1948 рр. на головному Верхньосалтівському катакомбному могильнику (ВСМ I), які зберігаються у фондах

Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (табл. 1, 2). Запропонована робота доповнює наші спостереження над структурою «типового» аланського наборного поясу за матеріалами поховальних комплексів четвертої ділянки Верхньосалтівського могильника (ВСМ IV), що датують початком — третьою чвертю IX ст. (Аксьонов 2023а,

Таблиця 2. Елементи поясної гарнітури у похованнях Старосалтівського, Рубіжанського та Верхньосалтівського могильників**Table 2.** Elements of the belt set in the burials of the Starosaltiv, Rubizhansky and Verkhnosaltiv cemeteries

№	Елементи поясної гарнітури (за Плетнева 1989)															Особливі знахідки	
	Пряж- ка	Бляшка- оправа		Бляшка з кільцем					Бляшка						U		Нако- неч- ник
		1	2	1	2	3	4	6	1	2	3	4	5	6			
1, ССМ	1	3	—	—	—	—	—	6	—	—	—	5	—	—	—	1	Сокира-чекан, тесло-мотика
3, ССМ	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	Те саме
11, ССМ	1	2	—	—	—	—	—	3	2	—	—	—	—	—	—	—	Тесло-мотика
12, ССМ	1	—	7	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	4	Сокира-чекан, тесло-мотика, лук, шабля
16, ССМ	1	—	1	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	Сокира-чекан, тесло-мотика
21, ССМ	1	—	—	—	—	—	—	—	7	—	5	5	—	—	—	4	Те саме
3, РМ	1	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	Сокира-чекан
15, РМ	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	Те саме
1, 1946	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	Те саме
9, 1947	1	2	—	9	—	8	—	—	7	—	—	—	11	—	—	1	Сокира-чекан, тесло-мотика
11, 1947	1	3	—	7	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	Те саме
1, ВСМ ІІІ	1	2	—	—	—	—	—	6	4	—	—	—	—	—	—	1	—
7, ВСМ ІІІ	1	—	—	—	—	—	—	8	1	5	—	—	—	—	3	1	—
9, ВСМ ІІІ	—	—	—	—	—	—	—	5	1	—	—	—	—	—	—	—	Сокира-чекан, тесло-мотика
16, ВСМ ІІІ	1	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30, ВСМ ІV	1	4	—	2	—	3	—	—	6	—	—	—	6	—	—	1	Тесло-мотика, окуття піхв шаблі
36, ВСМ ІV	—	2	—	—	—	—	—	7	—	—	—	—	4	—	—	1	—
55, ВСМ ІV	2	2	—	—	—	—	—	9	8	—	—	—	—	—	—	2	Тесло-мотика
62, ВСМ ІV	1	3	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—	11	—	—	1	—
69, ВСМ ІV	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
102, ВСМ ІV	1	3	—	—	—	—	—	11	8	—	—	—	—	—	—	1	Тесло-мотика
106, ВСМ ІV	—	5	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	10	—	—	1	Те саме
109, ВСМ ІV	—	—	2	1	—	—	—	—	3	—	1	—	—	—	—	1	Сокира-чекан
112, ВСМ ІV	—	1	—	—	—	—	—	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—
115, ВСМ ІV	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	1	—
126, ВСМ ІV	1	3	—	—	—	—	—	11	10	—	—	—	—	—	—	1	—
130, ВСМ ІV	1	3	—	6	—	—	—	—	4	—	4	—	—	—	1	1	—
145, ВСМ ІV	1	2	—	—	—	—	—	18	7	—	—	—	—	—	—	1	Сокира-чекан, тесло-мотика
150, ВСМ ІV	1	3	—	—	—	—	—	11	5	—	—	—	6	—	—	1	—
153, ВСМ ІV	1	—	—	—	—	—	—	—	—	6	8	—	—	—	—	1	—
155, ВСМ ІV	1	2	—	—	3	—	2	—	—	—	—	6	—	2	—	1	—
159, ВСМ ІV	—	3	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
29, ВСМ І	3	2	3	—	—	—	8	5	13	—	—	2	—	3	—	3	—
38, ВСМ І	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
50, ВСМ І	1	2	—	—	—	—	—	6	—	—	—	3	—	—	—	1	Сокира-чекан
56, ВСМ І	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5	3	—	—	—	—	Тесло-мотика

с. 98, рис. 5, 6). Нашу увагу привернули наборні пояси з 37 катакомб, елементи яких виготовлені з бронзи, а орнамент на них або відсутній, або представлений простими композиціями. У своїй роботі ми враховуємо локальну своєрідність могильників та відмінності в їх хронології.

Слід зазначити, що генезис, поширення та типологія пряжок, бляшок та наконечників поясів салтівської культури на сучасний мо-

мент є доволі добре розробленими (Ковалевская 2000, с. 111—174, рис. І—XXІІІ; Плетнева 1989, с. 77—81, рис. 36; Комар 2001). Форма елементів поясної гарнітури та їх орнаментальні композиції використовуються для визначення внутрішньої хронології салтівських старожитностей (Гавритухин 2005; Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39; Плетнева 1981, рис. 37: 15—17, 25—30, 107—116, 124—133; 1989, с. 155—170; Голубев

2018, рис. 3—6). Особливу увагу привернула поява на елементах салтівської поясної гарнітури рослинного, так званого лотосоподібного орнаменту та його подальший розвиток салтівськими майстрами (Фонякова 1986; 1998; 2010).

Аналіз матеріалу. Поховальні комплекси Старосалтівського могильника датовані другою половиною VIII — першою половиною IX ст. (Аксёнов 1999, с. 141). Елементи десяти наборних поясів були представлені в 9 із 22 досліджених катакомбах некрополя (№ 1, 3, 7, 11, 12, 15, 16, 21, 22). При цьому в катакомбах 3, 7, 15, 22 знайдені елементи поясної гарнітури є характерними для I салтівського хронологічного горизонту (Аксёнов 1999, рис. 1: 23—28, 36, 37; 2: 36—39; 7: 24—26; 5: 33—35) та такими, що репрезентують матеріальну культуру населення Хозарського каганату на етапі освоєння ним басейну Сіверського Дінця та становлення салтівської археологічної культури (горизонт Столбіще-Старокорсунська — 740—780/790 рр.) (Комар 1999, с. 128). Поясні набори з катакомб 16, 21 репрезентують початок освоєння салтівськими майстрами рослинного (лотосоподібного) орнаменту. В них ще присутні деталі поясної гарнітури, які характерні для ранньосалтівського (I) хронологічного горизонту (рис. 1: 2, 3, 7, 8), однак до складу цих поясних наборів вже входять пряжки, бляшки та наконечники, поле яких прикрашено простим рослинним орнаментом (рис. 1: 1, 4, 6, 9). Це визначає час виникнення комплексів як хронологічний горизонт I/II — 770—790 рр. (Комар 1999, с. 129). Наборні пояси, які вже повністю відповідають характеристиці власне «класичних» салтівських наборів II хронологічного горизонту, походять з катакомб 1 і 11 (Комар 1999, с. 129). Вони містять литі бляшки трьох типів — прості неорнаментовані бляшки-рамки, бляшки з нерухомим кільцем та бляшки серцеподібної форми (рис. 1: 11—13, 16, 17). При цьому бляшки цих поясів прикрашені рослинним орнаментом у вигляді одного великого бутону лотосу (рис. 1: 12, 17—19), що характерно для комплексів кінця VIII — початку IX ст. (Фонякова 1986, с. 41, рис. 4: 5). До цього ж II хронологічного горизонту відноситься і пояс з катакомби 12, до складу якого входять бляшки з рослинним орнаментом з бутонів лотосу (рис. 1: 21, 22). Проте наконечники поясу вкриті орнаментом у вигляді пагонів що звиваються (рис. 1: 21). Подібний орнамент є характерним для виробів кримсько-візантійської групи елементів поясної гарнітури ранньосалтівського періоду (Комар 2001, рис. 3: 20—24, 56, 57).

На Рубіжанському катакомбному могильнику, датованому другою половиною VIII — початком IX ст. (Аксёнов 2001, с. 76), елементи наборних поясів виявлені в катакомбах 3 та 15. Литі бляшки з катакомби 15 (рис. 1: 24) відносяться до різновиду бляшок з прорізом у нижній частині щитка (варіант 6а за О. Комаром), які

зустрічаються в комплексах I хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 3: 24—27). Йому також відповідає поясний наконечник з цієї ж катакомби (рис. 1: 25), який має U-подібну форму та дві петельки, що розташовані паралельно до площини щитка (варіант 3 за: Комар 1999, с. 127, табл. 3: 119, 120). До хронологічного горизонту I/II належить наборний пояс з катакомби 3, бо його склад еkleктичний. Так, присутні тут підковоподібні литі бляшки (рис. 1: 28) доволі часто зустрічаються в комплексах горизонту Столбіще-Старокорсунська (Комар 1999, с. 123, табл. 3: 49—58). Натомість пряжка цього наборного пояса вже є характерною для «класичних» салтівських старожитностей, хоча її щиток і прикрашений простим геометричним орнаментом з прокреслених ліній (рис. 1: 26). Бляшки з прямокутним щитком та рухомим кільцем (рис. 1: 27) не зустрічаються в комплексах горизонту Столбіще-Старокорсунська (Комар 1999, с. 126). Конструкція утримання рухомого кільця в нижній частині щитка бляшок вже не шарнірного типу, як це було на виробах ранньосалтівського часу (Комар 1999, табл. 3: 60—64, 75, 77, 78, 121—127, 141), а є типовою для більш пізніх салтівських литих бляшок та чумбурних блоків (Комар 1999, табл. 3: 79, 86; Плетнева 1989, рис. 85).

Наборний пояс характерний для комплексів ранньосалтівського хронологічного горизонту 740—780/790 рр. на третій ділянці Верхньосалтівського некрополя (ВСМ III) був представлений лише в катакомбі 13 (розкопки В. Бородуліна 1991 р.) (Аксёнов 2016, рис. 3: 2, 3), хоча у 1988, 1989, 1991, 1992 рр. експедицією ХІМ тут було розкопано 25 поховальних комплексів. Дослідження на цій ділянці некрополя проводила в 1959—1961, 1965, 1967 рр. експедиція на чолі з Д. Березовцем, але матеріали цих розкопок не були введені у повному обсязі до наукового обігу. Експедиція виявила 80 катакомбних споруд, з яких розкопала лише 23 (Березовець 1959—1961, с. 5). Така розбіжність між кількістю виявлених та досліджених катакомб була пов'язана з тим, що до робіт на могильнику були залучені не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи, які не мали досвіду дослідження земляних катакомб (Колода 2011, с. 25). З досліджених експедицією ХІМ 25 поховальних комплексів елементи поясної гарнітури з рослинним орнаментом у вигляді одного великого бутону лотосу були представлені в катакомбах 1, 9, 16 (рис. 1: 30, 32, 34—38), що дозволяє датувати їх кінцем VIII — початком IX ст. (II хронологічний салтівський горизонт) (Комар 1999, табл. 4). Слід зауважити, що наборний пояс в катакомбі 16 (рис. 1: 34—36) входив до вбрання дорослої жінки, яка була похована в катакомбі, вхідний коридор якої представляв собою вертикальний колодязь підпрямокутної у плані форми розміром 1,8 × 1,9 м (Бородулін 1991, с. 7). Сама

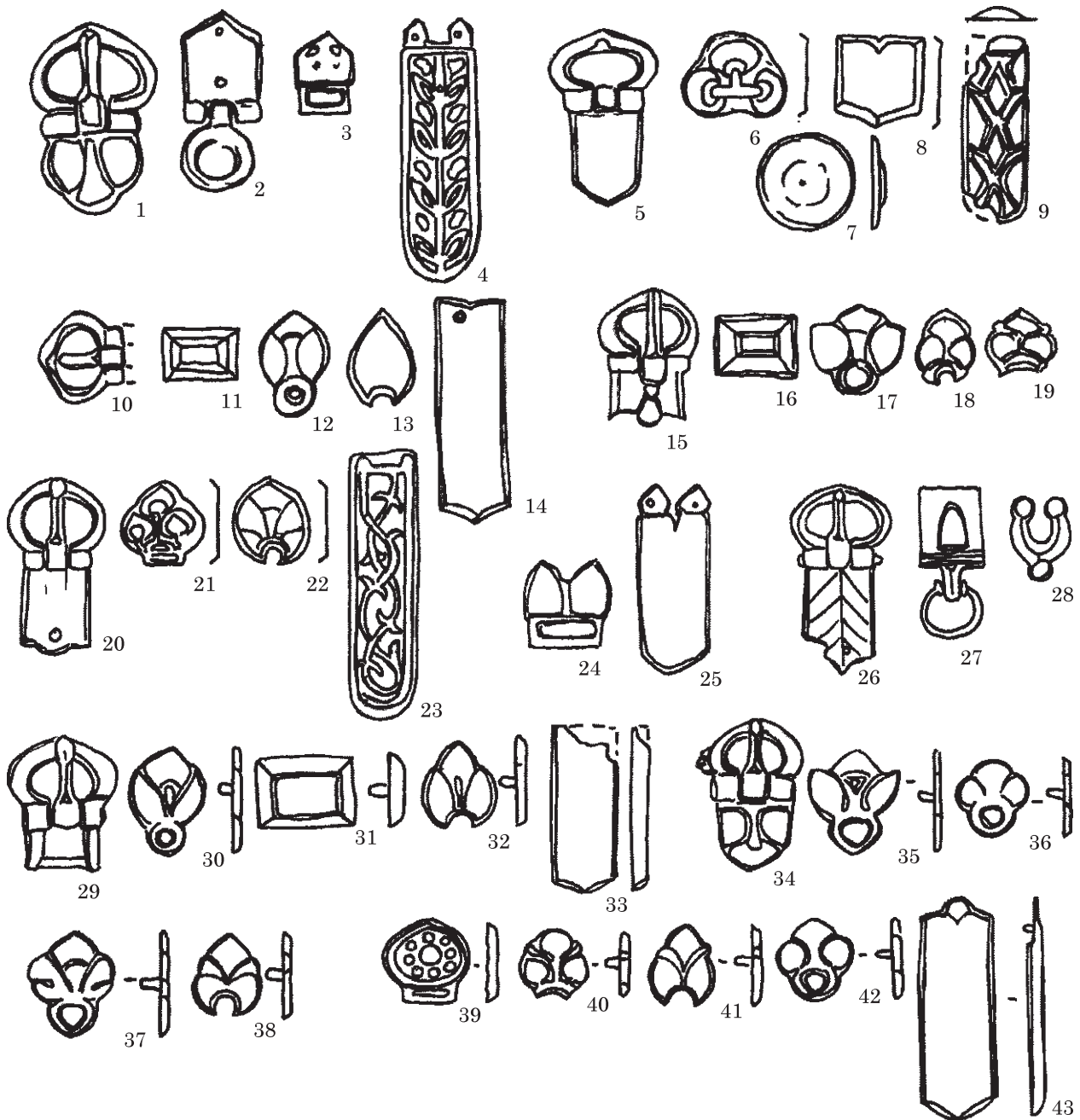

Рис. 1. Елементи поясної гарнітури з поховальних комплексів Старосалтівського, Рубіжницького та Верхньосалтівського III катакомбних могильників: 1—4 — катакомба 16 ССМ; 5—9 — катакомба 21 ССМ; 10—14 — катакомба 1 ССМ; 15—19 — катакомба 11 ССМ; 24, 25 — катакомба 15 РМ; 26—28 — катакомба 3 РМ; 29—33 — катакомба 1 ВСМ III; 34—36 — катакомба 16 ВСМ III; 37, 38 — катакомба 9 ВСМ III; 39—43 — катакомба 7 ВСМ III

Fig. 1. Elements of belt fittings from the catacombs of the Starasaltovskyy, Rubizhansky, Verkhnesaltov III burial grounds: 1—4 — catacomb 16 SSM; 5—9 — catacomb 21 SSM; 10—14 — catacomb 1 SSM; 15—19 — catacomb 11 SSM; 24, 25 — catacomb 15 RM; 26—28 — catacomb 3 RM; 29—33 — catacomb 1 VSM III; 34—36 — catacomb 16 VSM III; 37, 38 — catacomb 9 VSM III; 39—43 — catacomb 7 VSM III

поховальна камера була розташована на продовжній осі вхідного коридору, а небіжчиця лежала ногами до входу. Це дозволяє віднести цю поховальну споруду до катакомб II типу (Смирнов 1972, с. 74, рис. 1), характерного для сарматських племен Південного Приуралля та Поволжя. Катакомби цього типу представлені на Старосалтівському, Рубіжанському некрополях, на усіх ділянках катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (Хоружая, Аксёнов

2005, табл. 1), але вхідний коридор у вигляді вертикального колодязя мала лише зазначена катакомба (№ 7 ВСМ III). Наборний пояс з катакомби 7 складається з бляшок, які за своїм оформленням відносяться до різних хронологічних горизонтів. Основу поясу складають бронзові литі бляшки з орнаментом у вигляді одного великого бутону лотосу (II хронологічний горизонт) (рис. 1: 41, 42). Бронзові штамповані бляшки з щитком округлої форми з іміта-

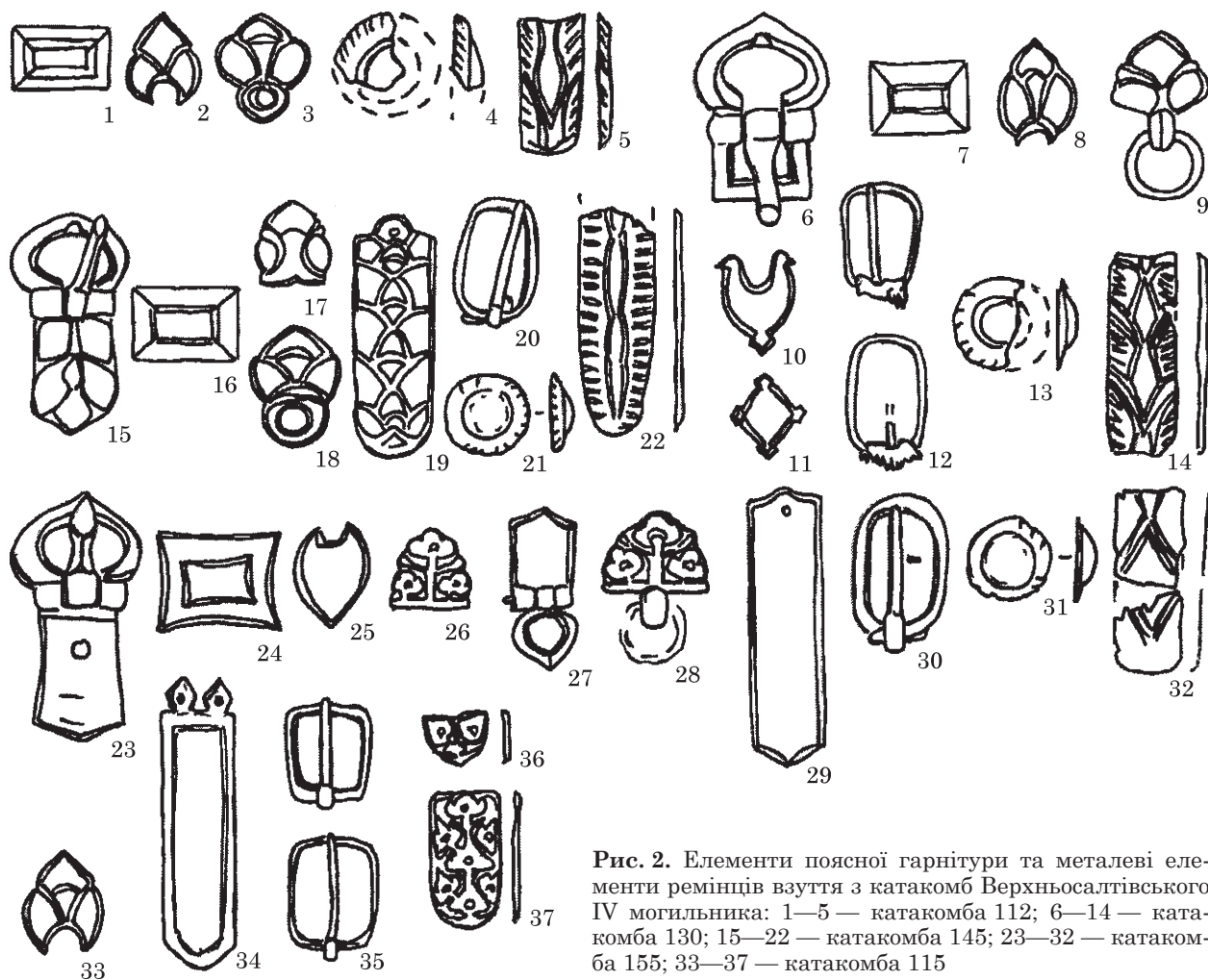

Рис. 2. Елементи поясної гарнітури та металеві елементи ремінців взуття з катакомб Верхньосалтівського IV могильника: 1—5 — катакомба 112; 6—14 — катакомба 130; 15—22 — катакомба 145; 23—32 — катакомба 155; 33—37 — катакомба 115

Fig. 2. Elements of belt fittings and metal shoe strap components from the catacombs of the Verkhnesaltov IV burial ground: 1—5 — catacomb 112; 6—14 — catacomb 130; 15—22 — catacomb 145; 23—32 — catacomb 155; 33—37 — catacomb 115

цією прорізі у його нижній частині (рис. 1: 39), на нашу думку, є результатом переосмислення салтівськими майстрами двоскладових бляшок з округлим щитком прикрашеним пальметою (варіант 1 за: Комар 1999, табл. 3: 60, 61). Ці бляшки характерні для I хронологічного горизонту салтівських старожитностей, тому бляшки з катакомби 7 ВСМ III слід віднести до хронологічного горизонту I/II. Натомість литі бляшки, поле яких прикрашено рослинною III-подібною композицією з трьох бутонів лотосу на стелинах різної висоти (рис. 1: 40), притаманні для комплексів III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4). Враховуючи це наборний пояс з катакомби 7 ВСМ III слід датувати самим початком III хронологічного горизонту (середина IX ст.).

Бронзові наборні пояси рядового населення значно краще представлені в поховальних комплексах ВСМ IV (табл. 2). Ця ділянка Верхньосалтівського могильника датована початком — третьою чвертю IX ст. (II та III хронологічні горизонти салтівської культури). До II хронологічного горизонту відносяться наборні пояси з

катакомб 55, 69, 102, 109, 112, 130, 145. Для цієї групи поясів характерні бляшки трьох основних типів: прості литі бляшки-рамки (рис. 2: 1, 7, 16; 4: 2, 15); литі бляшки з нерухомим кільцем у нижній частині щитка прикрашеного орнаментом у вигляді одного великого бутону лотосу (рис. 2: 3, 18; 3: 1; 4: 4, 17, 18); литі бляшки серцеподібної форми з полем орнаментованим великим бутон лотосу (рис. 2: 2, 8, 17; 3: 5; 4: 3, 16). Наконечники цих поясних наборів — литі, неорнаментовані або їх поле вкрито зображенням «світового дерева», яке складається з поставлених один на інший великих бутонів лотосу (рис. 2: 19; 3: 9; 4: 5, 20, 21). В цих поясних наборах присутні бляшки, які характерні для до попереднього хронологічного горизонту, а саме: литі бляшки щитоподібної форми із зображенням бутону лотосу у нижній частині щитка (катакомба 55; рис. 4: 19); штамповані неорнаментовані бляшки шестикутної форми та штамповані бляшки з щитком округлої форми та імітацією прорізі у його нижній частині, поле яких прикрашено геометричним орнаментом у вигляді опуклих перлин різного розміру (катакомба 109; рис. 3: 6, 8); литі бляш-

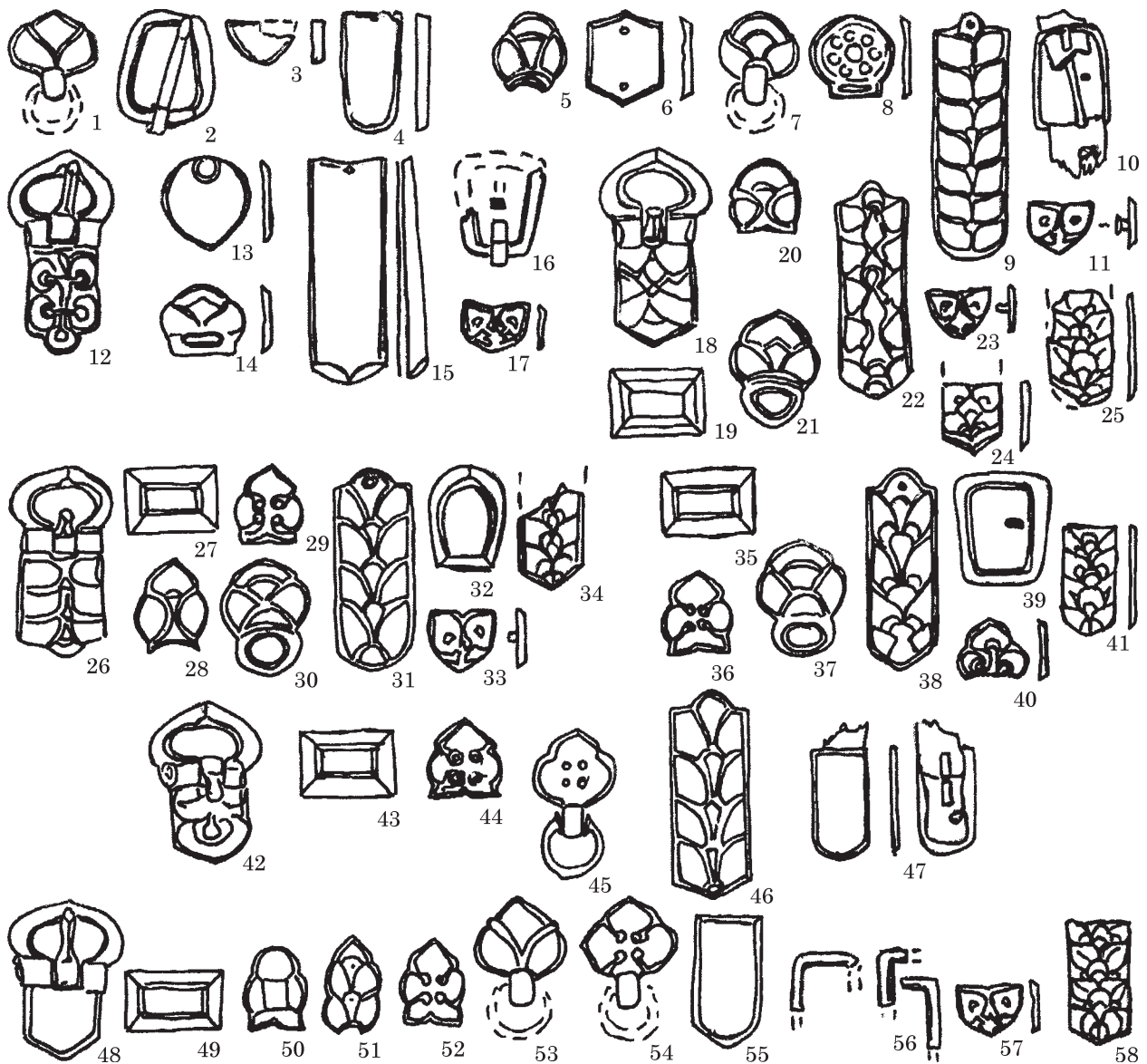

Рис. 3. Елементи поясної гарнітури та металеві елементи ремінців взуття з катакомб Верхньосалтівського IV могильника: 1—4 — катакомба 69; 5—11 — катакомба 153; 18—25 — катакомба 126; 26—34 — катакомба 150; 35—41 — катакомба 36; 42—47 — катакомба 62; 48—58 — катакомба 30

Fig. 3. Elements of belt fittings and metal shoe strap components from the catacombs of the Verkhnesaltov IV burial ground: 1—4 — catacomb 69; 5—11 — catacomb 153; 18—25 — catacomb 126; 26—34 — catacomb 150; 35—41 — catacomb 36; 42—47 — catacomb 62; 48—58 — catacomb 30

ки U-подібної форми (катакомба 130; рис. 2: 10). Показовим, на нашу думку, є той факт, що ремінці взуття в зазначених поховальних комплексах або зовсім не були прикрашені металевими елементами (катакомби 55, 102, 109), або мали прості штамповані бляшки умбоподібної форми (рис. 2: 2, 13, 21) та штамповані наконечники, поле яких було прикрашено примітивним орнаментом з двох вертикальних хвилястих ліній та коротких насічок вздовж довгих сторін пластини (рис. 2: 5, 14, 22). Металеві прикраси ремінців взуття з катакомби 69 були виготовлені зі свинцево-олов'яного сплаву, а їх поле було позбавлено будь-якої орнаменталії (рис. 3: 3, 4).

Кілька поховальних комплексів ВСМ IV ілюструють поступовий перехід між II та III хронологіч-

ними горизонтами салтівських старожитностей. Так два набірні пояси з катакомб 115 та 126 складаються з деталей, які характерні для комплексів II хронологічного горизонту (рис. 2: 33, 34; 3: 18—22). Однак, знайдені разом з ними штамповані бляшки та наконечники від ремінців взуття прикрашені рослинними Y-подібними композиціями з бутонів лотоса, які менші за розміром від бутонів попереднього хронологічного горизонту (рис. 2: 36, 37; 3: 23—25). Такі Y- та III-подібні композиції з мілкими бутонами лотоса на стеблинах є візитною картою комплексів наступного III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4). Це є свідченням поступової зміни в оформленні складових елементів набірних поясів, орнаменталія яких стає більш складною та

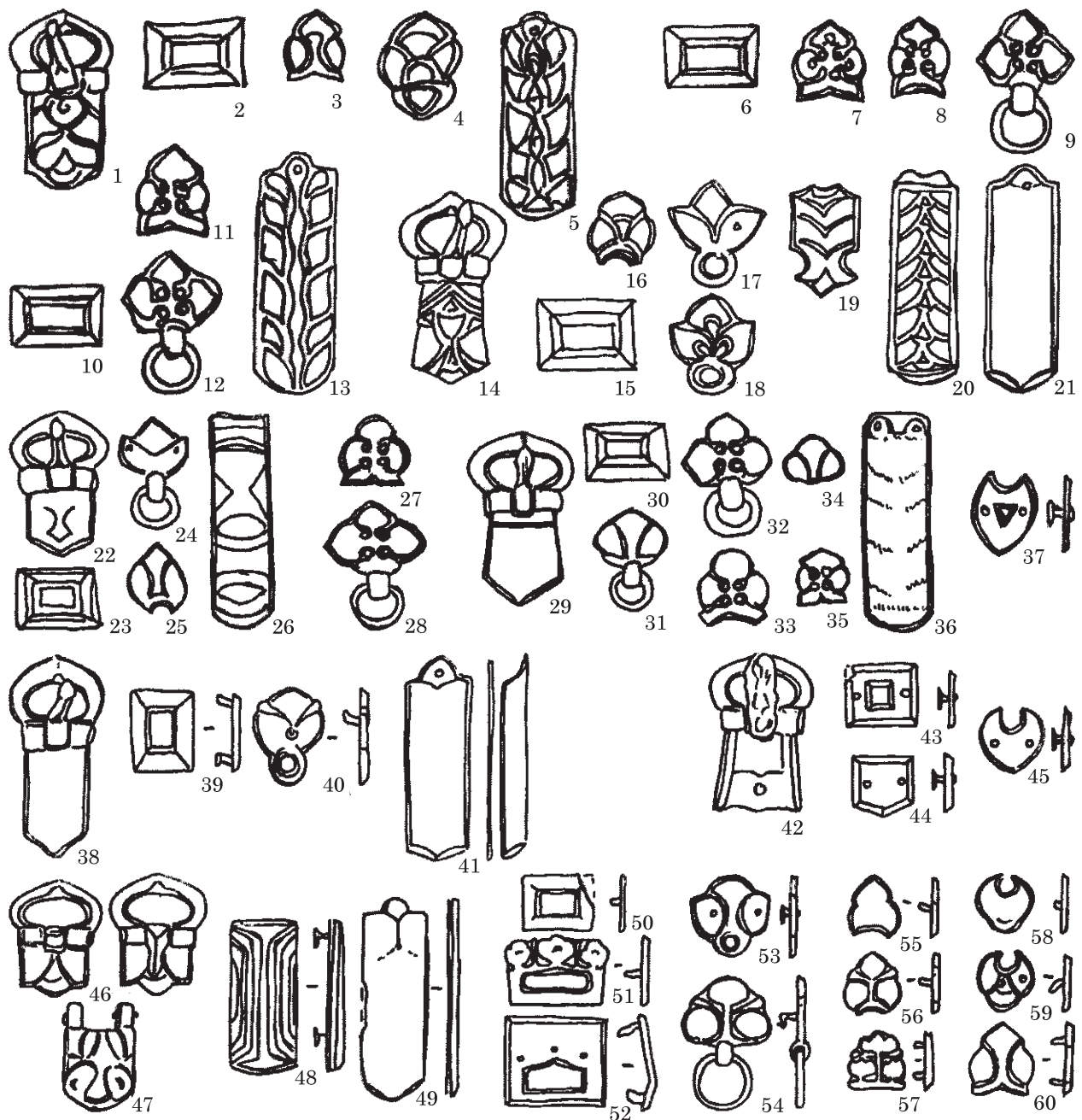

Рис. 4. Елементи поясної гарнітури з поховальних комплексів Верхньосалтівського I та Верхньосалтівського IV могильників: 1—5 — катакомба 102 ВСМ IV; 6—9 — катакомба 159 ВСМ IV; 10—13 — катакомба 106 ВСМ IV; 14—21 — катакомба 55 ВСМ IV; 22—26 — катакомба 11 (1947 р.) ВСМ I; 27, 28 — катакомба 1 (1946 р.) ВСМ I; 29—36 — катакомба 9 (1947 р.) ВСМ I; 37 — катакомба 38 ВСМ I; 38—41 — катакомба 50 ВСМ I; 42—45 — катакомба 56 ВСМ I; 46—60 — катакомба 29 ВСМ I

Fig. 4. Elements of belt fittings from the catacombs of the Verkhnesaltov I and Verkhnesaltov IV burial grounds: 1—5 — catacomb 102 VSM IV; 6—9 — catacomb 159 VSM IV; 10—13 — catacomb 106 VSM IV; 14—21 — catacomb 55 VSM IV; 22—26 — catacomb 11 (1947) VSM I; 27, 28 — catacomb 1 (1946) VSM I; 29—36 — catacomb 9 (1947) VSM I; 37 — catacomb 38 VSM I; 38—41 — catacomb 50 VSM I; 42—45 — catacomb 56 VSM I; 46—60 — catacomb 29 VSM I

вишуканою. Для виробів салтівського III хронологічного горизонту більш характерним є складні (Y, V, III) композиції з трьох, п'яти бутонів лотосу (Жомар 1999, табл. 4; Голубев 2018, рис. 4: 61—67, 74—79; 5: 47—51, 65—68, 92—95, 113—116). Доволі часто такі складні композиції доповнюються двома дрібними паростками, які відходять від центральної стеблини (Голубев 2018, рис. 6: 13—15, 17—24, 27).

Наприкінці II хронологічного етапу орнамент у вигляді «одного великого бутону лотосу» доповнюється хрестоподібною композицією з трьох бутонів лотосу на одній стеблині (рис. 3: 29, 36). Це підтверджується одночасною присутністю в наборних поясах елементів гарнітури, які прикрашені одним великим бутонем лотосу, та бляшок з хрестоподібною композицією з трьох бутонів. Саме таке поєднання орнамен-

тальних стилів спостерігається в наборних поясах з катакомб 36, 150 ВСМ IV (рис. 3: 26—31, 35—38). Ці пояси перебували у комплексі зі штампованими бляшками від ремінців взуття прикрашеними Y-подібною композицією з бутонів лотосу (рис. 3: 33), хоча наконечники ремінців взуття в цих комплексах прикрашені орнаментом у стилі «одного великого бутону лотосу» (рис. 3: 34, 41).

До цього часу відносяться і пояси з катакомб 106 та 159 ВСМ IV, до складу яких входять литі прості бляшки-оправи прямокутної форми, бляшки серцеподібної форми та бляшки з рухомим кільцем у нижній частині щитка, поле яких прикрашено хрестоподібним орнаментом з трьох бутонів лотосу (рис. 4: 7, 8, 11, 12).

Поясні набори цього стилю продовжують зустрічатися в незначній кількості і в комплексах наступного III хронологічного горизонту. В поховальній камері катакомби 62 ВСМ IV, що містили рештки двох дорослих чоловіків, були присутні два наборні пояси (рис. 5: 16, 17). Небіжчика (поховання 1), рештки якого розташовувалися вздовж дальньої торцевої стінки поховальної камери, супроводжувала штампована срібна поясна гарнітура яка характерна для «класичних» салтівських старожитностей III хронологічного періоду (рис. 5: 18—21), тоді як наборний пояс небіжчика (поховання 2), тіло якого було покладено ближче до входу, складався з бронзових литих елементів поясної гарнітури — типових для комплексів II хронологічного горизонту (рис. 5: 22—26). Різнилися у небіжчиків і металеві прикраси ремінців взуття, які відповідали стильовим особливостям поясних наборів їх володарів.

Чоловік (поховання 4) з катакомби 30 ВСМ IV мав два наборних пояси (рис. 5: 2—13). Один з них був оздоблений бронзовими литими бляшками з орнаментом у стилі «одного великого бутону лотосу» та з орнаментом хрестоподібного типу з трьома бутонами лотосу (рис. 5: 2—9). Другий пояс — був більш вишуканий, бо складався зі срібних штампованих елементів поясної гарнітури прикрашених складним орнаментом з трьох та п'яти бутонів лотосу (рис. 5: 10—13). Поясна гарнітура зі складним лотосоподібним орнаментом характерним для виробів III хронологічного горизонту входила до складу інвентарю молодшої жінки (поховання 5; рис. 5: 14—16), рештки якої розташовувалися біля входу поховальної камери катакомби 30 ВСМ IV (рис. 5: 1).

Поясні набори з поховальних комплексів III хронологічного горизонту інколи синкретичні. Так, поясна гарнітура з катакомби 155 ВСМ IV окрім бляшок прикрашених III-подібною композицією з бутонів лотосу (рис. 2: 26, 28), які є ознакою III хронологічного горизонту салтівських старожитностей, містила неорнаментовані бляшки серцеподібної форми та двоскладові бляшки з рухомим кільцем, пряжку та наконечник з неорнаментованим щитком (рис. 2:

25, 27). Такі елементи поясної гарнітури більш характерні для II хронологічного горизонту (Комар 1999, табл. 4). Це дозволяє припустити, що цей наборний пояс формувався в продовж тривалого часу, під час якого до поясного набору долучалися нові елементи.

Бронзові елементи поясної гарнітури, які характерні для I/II, II та III хронологічних горизонтів, представлені і в поховальних комплексах першої (головної) ділянки Верхньосалтівського некрополя (ВСМ I; рис. 4: 22—60). Найбільш цікавим є комплекс поясної гарнітури з катакомби 29, який містить елементи трьох поясів, на що вказують представлені тут дві поясні бляшки, щиток від третьої пряжки, два цілих та фрагмент третього поясних наконечників (рис. 4: 46—49). Поясні бляшки у кількості 37 екземплярів репрезентують виробу, які характерні для II та III хронологічних горизонтів. Так, бляшки серцеподібної форми мали неорнаментований щиток (2 екз.; рис. 4: 55, 58), щиток прикрашений одним великим бутонем лотосу (13 екз.; рис. 4: 59, 60) та щиток з III-подібною композицією з бутонів лотосу (3 екз.; рис. 4: 56, 57). Бляшки з кільцем відносяться до двох видів: з нерухомим кільцем у нижній частині щитка, який прикрашений орнаментом у стилі «одного великого бутону лотосу» (5 екз.; рис. 4: 53); бляшки з рухомим кільцем, щиток яких орнаментовано III-подібною композицією з бутонів лотосу (рис. 4: 54). Бляшки-оправи репрезентовані виробами трьох видів: прості прямокутні бляшки-оправи (1 екз.; рис. 4: 50); бляшки з III-подібною композицією з бутонів лотосу над прорізом (3 екз.; рис. 4: 51); бляшка прямокутної форми з прямокутним отвором зі стрілчатим верхом у нижній частині щитка (1 екз.; рис. 4: 52). Остання бляшка-оправа аналогічна бляшкам характерним для тюркських пам'яток рубежу VII/VIII — IX ст. (Овчинникова 1990, рис. 23: 1; Ковалевская 2000, с. 148). Такі бляшки доволі часто трапляються у комплексах VII—XI ст. Середнього Поволжя, Прикам'я, Південного Уралу — в пам'ятках, що належать волзьким болгарам, давнім мадярам, мордві, марійцям (Ковалевская 2000, с. 148; Мурашева 2000, с. 27; Халикова, Халиков 2018, табл. I: 12; II: 10; VI: 34; XIV: 22). Дві аналогічні бляшки було знайдено в катакомбі 31 цієї ж ділянки Верхньосалтівського могильника (ВСМ I) (Аксёнов 2023b, рис. 1: 3, 4). Знайдені бляшки мають не місцеве походження і скоріш за все вони потрапили до алан Верхнього Салтова з Волго-Камського регіону від мадяр, які у 30—90 рр. IX ст. перебували у союзних відносинах з верхівкою Хозарського каганату (Аксёнов 2023b, с. 130). Присутність цієї бляшки в катакомбі 29 ВСМ IV дозволяє датувати цей комплекс другою — третьою чвертями IX ст. (III хронологічний горизонт).

Розглянуті бронзові наборні пояси в поховальних комплексах доволі часто знаходилися в комплекті з сокирою-чеканом, а інколи ще і з теслом-мотикою (табл. 2). Таким чином, ці поховання належали рядовим чоловікам салтівської

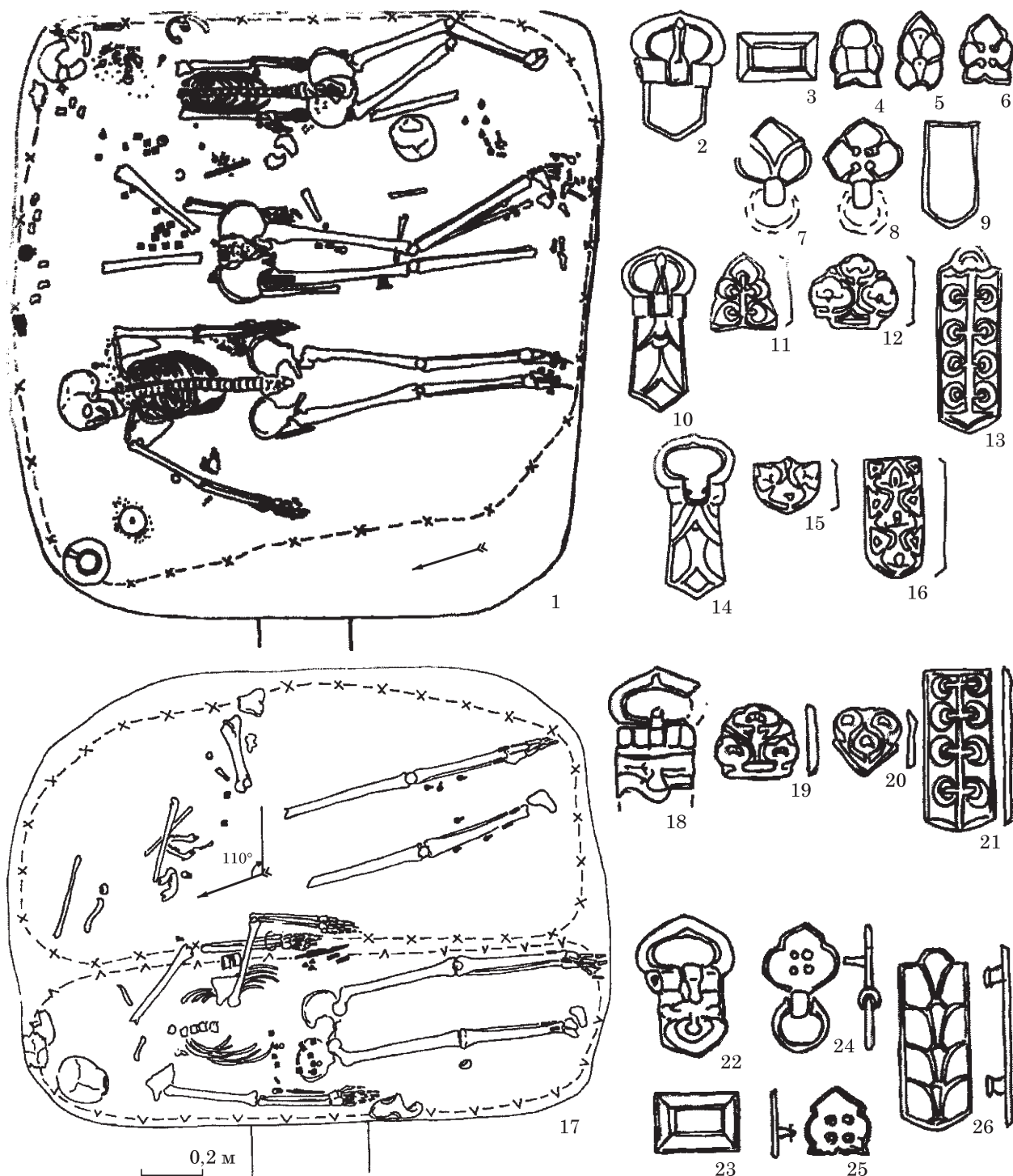

Рис. 5. Наборні пояси з катакомб 30 (2—16) та 62 (18—26) Верхньосалтівського IV могильника: 1 — план поховальної камери катакомби 30; 2—9 — елементи першого поясу з поховання 4; 10—13 — елементи другого поясу з поховання 4; 14—16 — елементи поясного набору з поховання 5; 17 — план поховальної камери катакомби 62; 18—21 — елементи наборного поясу з поховання 1; 22—26 — елементи наборного поясу з поховання 2

Fig. 5. Belt sets from catacombs 30 and 62 of the Verkhniy Saltiv IV Burial ground: 1 — plan of catacomb 30 burial chamber; 2—9 — elements of the first belt set from burial 4; 10—13 — elements of the second belt set from burial 4; 14—16 — Elements of the belt set from burial No. 5; 17 — plan of catacomb 62 burial chamber; 18—21 — elements of the belt set from burial 1; 22—26 — elements of the belt set from burial 2

спільноти, які складали основу війська (Афанасьєв 1993b, с. 141—142). Лише у двох випадках (катакомба 12 ССМ, 29 ВСМ I) набір предметів озброєння був представлений окрім сокири-чекана, ще шаблею, луком, вістрями стріл, що

дозволяє вважати похованих чоловіків професійними військовими, які були доволі заможними членами товариства. Це підтверджує тезу Г. Афанасьєва (1993b, с. 141), що наборний пояс в аланському суспільстві регіону був характерним

елементом усіх дорослих чоловіків незалежно від їх соціального статусу. При цьому в комплексах кінця VIII — початку IX ст. розглянуті наборні пояси частіше супроводжувалися сокиро-чечаном, ніж це спостерігається в похованнях другої — третьої чверті IX ст. Вірогідно, це обумовлено різною військово-політичною ситуацією у регіоні на етапі освоєння аланським населенням басейну Сіверського Дінця та у часи розквіту Хозарської держави (IX ст.). При цьому якщо поясні набори другої половини VIII ст. доволі різноманітні за складом та видом своїх складових елементів (рис. 1: 1—9, 24—28), то в останні десятиріччя VIII ст. остаточно формуються уявлення про «типовий» наборний пояс дорослого чоловіка, незалежно від його майнового стану (Комар 1999, с. 129). Такий уніфікований наборний пояс складається з пряжки, наконечника та бляшок трьох видів: 1) бляшки-оправи або їх імітації, які оформлювали додаткові ремінці, що звисали з основного ремня; 2) бляшки з рухомим кільцем або нерухомою петелькою у нижній частині щитка, до яких на ремінцях могли підвішуватись якісь предмети; 3) бляшки серцеподібної форми, якими оформлювалася частини ремня, що передувала металевому поясному наконечнику (рис. 1: 10—19, 29—33; Комар 1999, с. 129; Аксьонов 2024, рис. 5, 6). Саме таку уніфіковану структуру мають більшість з розглянутих нами поясних наборів (табл. 2).

Цілком зрозуміло, що різне майнове становище чоловіка повинно було якось позначитися на такій важливій деталі його костюму як пояс. Це підтверджується тим, що більш заможні представники салтівського суспільства для підкреслення свого статусу не змінювали докорінно «типовий» набір бляшок на пояс, а лише збільшували кількість металевих елементів поясної гарнітури та доповнювали пояс різноманітними металевими підвісками — ворворками, роз'єднувачами, чумбурними блоками (Аксьонов 2023а, с. 99). Важливу роль при цьому відіграло і те, з якого матеріалу (бронза, срібло) та з використанням яких технічних прийомів (лиття, штампування, гравірування тощо) виготовлялися складові елементи наборного поясу. Металеві деталі наборного поясу, матеріал, з якого вони виготовлялися, та система орнаменталізації у салтівців вказували не на військовий ранг володаря поясу, а на його соціальне (майнове) положення у суспільстві (Комар 2005, с. 184). У більш заможних чоловіків елементи поясної гарнітури були прикрашені більш вишуканими та складними композиціями. Прикладом цього може служити наборний пояс знатної людини знайдений у Саркелі (Макарова, Плетнева 1983, рис. 3: 1). Підтверджує це і присутність двох різних за матеріалом та технікою виконання наборних поясів у чоловіка (поховання 4) з катакомби 30 ВСМ IV (рис. 5: 2—13).

Можна припустити, що розглянуті бронзові поясні набори належать рядовим представни-

кам аланської спільноти салтівської культури, які в майновому відношенні відрізнялися між собою. Так, у похованнях чоловіків, які не дуже сильно постраждали від повторного проникнення у давнину до поховальної камери (катакомби 12, 21 ССМ; 9, 11 (1947) ВСМ I; 1, 7 ВСМ III; 30, 36, 62, 102, 126, 155 ВСМ IV), наборний пояс був забезпечений різною кількістю металевих елементів поясної гарнітури — від 14 (№ 11 (1947) ВСМ I; № 1 ВСМ III) до 39 (№ 9 1947 ВСМ I; табл. 2). Окрім того, поясні набори рядових представників салтівської громади відрізнялися між собою технікою виконання їх складових. У більшості випадків бляшки виготовлені з бронзового сплаву методом лиття. Однак у деяких випадках елементи поясної гарнітури виготовлені доволі примітивно, і навіть аматорські. Так, поясні бляшки з катакомби 56 ВСМ I виготовлені методом штампування з бронзового листа та позбавлені будь якої орнаменталізації (рис. 4: 43—45). Бляшки поясного набору з катакомби 52 ВСМ I просто вирізані з бронзового листа та прикрашені простим орнаментом з мілких цяток (Аксьонов 2023b, рис. 5: 22—24), при тому сам набір бляшок (бляшки-рамки, бляшки з кільцем, U-подібні бляшки) відповідає уніфікованому салтівському поясу.

Висновки. Матеріали Старосалтівського, Рубіжанського могильників та трьох ділянок Верхньосалтівського некрополя свідчать, що наборні пояси рядових членів салтівського суспільства були досить уніфікованими. Свого сталого вигляду аланський наборний пояс набув в останній чверті VIII — на початку IX ст. Він містив пряжку, бляшки трьох типів (бляшки-оправи, бляшки з кільцем, бляшки серцеподібної форми) та наконечник. Такий пояс був ознакою дорослого чоловіка — повноправного члена громади. Склад уніфікованого наборного поясу був не змінним впродовж тривалого часу — до припинення існування салтівської культури. За цей час спостерігалися лише зміни в орнаменталізації елементів поясної гарнітури, а саме: не орнаментовані вироби — простий орнамент у вигляді великого бутону лотосу — хрестоподібна та Ш-подібна композиції з бутонів лотосу — розширені композиції з 3—5 бутонів лотосу. При цьому розширені та складні композиції з бутонів лотосу на литих бронзових бляшках зустрічаються доволі рідко. Кількісний склад такого наборного поясу та матеріал, з якого були виготовлені його елементи, вказували на соціально-майнове положення в аланському суспільстві. Для представників рядового населення характерні наборні пояси, елементи яких виготовляли з бронзи методом лиття або штампування. Натомість у представників майнової та соціальної верхівки суспільства виявлено поясну гарнітуру, виготовлену зі срібла й прикрашену складнішим і вишуканішим рослинним орнаментом (Аксьонов 2023а, рис. 1: 3—6, 9—12; 2: 9—12, 14—18; 6).

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, с. 137-149.
- Аксёнов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1—2, с. 62-78.
- Аксёнов, В. С. 2016. Катакомба № 13 Верхнесалтовского III могильника: к вопросу о начальной дате возникновения памятника. В: Аксёнов, В. С. (ред.). *Верхньосалтівське городище. Одні життя у контексті великих досліджень. Пам'яті Н. В. Чернігової*. Харків: Федорко, с. 90-99.
- Аксёнов, В. С. 2023а. Салтівський наборний пояс IX ст. (за матеріалами катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів). *Археологія і давня історія України*, 3 (48), с. 92-103.
- Аксёнов, В. С. 2023б. Ще раз про ямні поховання ранньосередньовічного Верхньосалтівського катакомбного могильника. *Археологія*, 1, с. 69-85.
- Аксёнов, В. С. 2024. Наборні пояси з катакомби № 31 ранньосередньовічного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологія*, 1, с. 125-132.
- Афанасьев, Г. Е. 1993а. *Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.
- Афанасьев, Г. Е. 1993б. Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах донских алан. *Российская археология*, 4, с. 131-143.
- Березовец, Д. Т. 1959—1961. *Отчёт о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1959—1961/6.
- Бородулин, В. Г. 1991. *Отчёт о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1991 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/55.
- Гавритухин, И. О. 2005. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы ремённой гарнитуры). *Хазары. Евреи и славяне*, 16, с. 378-426.
- Голубев, А. М. 2018. Хронология салтовских памятников Верхнего Подонцовья в контексте венгерской проблематики. В: Тюрк, А., Зеленков, А. С. (ред.). *III-й Международной мадьярский симпозиум (Будапешт, 10—16 июня 2016 г.)*. Будапешт: Martin Opitz, с. 367-400.
- Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Москва: ОНТИ ПНЦ РАН.
- Колода, В. В. 2011. Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: Свистун, Г. Є. (упоряд.). *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*. 1. Харків: Савчук О. О., с. 21-31.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры европейских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 103-117.
- Комар, А. В. 2005. Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. *Сугдейский сборник*, II, с. 160-188.
- Комар, А. В. 2018. *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Budapest: Martin Opitz.
- Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. 1983. Пояс знатного воина из Саркела. *Советская археология*, 2, с. 62-77.
- Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ремённые наборные украшения (X—XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.
- Овчинникова, Б. Б. 1990. *Тюркские древности Саяно-Алтая в VI—X ст.* Свердловск: Уральский университет.
- Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва: Наука, с. 62-75, 148-164.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1993. Возможности выявления социально-экономических категорий по материалам погребальной обрядности. *Российская археология*, 4, с. 160-172.
- Смирнов, К. Ф. 1972. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья — Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа. *Советская археология*, 1, с. 73-81.
- Фонякова, Н. А. 1986. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 36-47.
- Фонякова, Н. А. 1998. Художественный стиль украшения поясов в Хазарии второй половины VIII — начала X вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, VI, с. 635-641.
- Фонякова (Чувилло), Н. А. 2010. *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII — X вв. по материалам художественной металлообработки*. Казань: Институт истории АН РТ.
- Халикова, Е. А., Халиков, А. Х. 2018. *Ранние венгры на Каме и Урале (Больше-Тиганский могильник)*. Казань: Фэн.
- Хоружая, М. В., Аксёнов, В. С. 2005. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса (к вопросу освоения аланским населением верхнего Подонцовья). В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею*. Луганськ: Шлях, с. 154-156.
- Laslo, G. 1955. *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica. Series nova, 46. Budapest: Akadémiai.

REFERENCES

- Aksenov, V. S. 1999. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*, 2, s. 137-149.
- Aksenov, V. S. 2001. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaia arkhologia*, 1—2, s. 62-78.
- Aksenov, V. S. 2016. Katakomba № 13 Verkhnesaltovskogo III mogilnika: k voprosu o nachalnoi date vozniknoveniia pamiatnika. In: Aksonov, V. S. (red.). *Verkhnosaltivske horodyshche. Odne zhyttia u konteksti velykykh doslidzhen. Pam'iaty N. V. Chernihovoi*. Kharkiv: Fedorko, s. 90-99.
- Aksonov, V. S. 2023a. Saltivskiy naborny poias IX st. (za materialamy katakombnoho mohylnya bilia s. Verkhonii Saltiv). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (48), s. 92-103.
- Aksonov, V. S. 2023b. Shche raz pro yamni pokhovannia rannoserednovichnoho Verkhnosaltivskoho katakombnoho mohylnya. *Arkheolohiia*, 1, s. 69-85.
- Aksonov, V. S. 2024. Naborni poiasy z katakomby № 31 rannoserednovichnoho mohylnya bilia s. Verkhonii Saltiv. *Arkheolohiia*, 1, s. 125-132.

Afanasev, G. E. 1993a. *Donskie alana. Sotsialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia basseina Srednego Dona*. Moskva: Nauka.

Afanasev, G. E. 1993b. Sistema sotsialno-markiruiushchikh predmetov v muzhskikh pogrebalnykh kompleksakh donskikh alan. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 131-143.

Berezovets, D. T. 1959—1961. *Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhni Saltov, Starosaltovskogo raiona, Kharkovskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959—1961/6.

Borodulin, V. G. 1991. *Otchet o raskopkakh Verkhne-saltovskogo katakombnogo mogilnika v 1991 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/55.

Gavritukhin, I. O. 2005. Khronologiya epokhi stanovleniia Khazarskogo kaganata (elementy remennoi garnitury). *Khazari. Evrei i slaviane*, 16, s. 378-426.

Golubev, A. M. 2018. Khronologiya saltovskikh pamiatnikov Verkhnego Podontsovia v kontekste vengerskoi problematiki. In: Tiurk, A., Zelenkov, A. S. (red.). *III-i Mezhdunarodnyi madiarskii simpozium (Budapesht, 10—16 iunია 2016 g.)*. Budapesht: Martin Opitz, s. 367-400.

Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Moskva: ONTI PNTS RAN.

Koloda, V. V. 2011. Saltovskaia kultura na Kharkovshchine: ocherednoi iubilei (itogi i perspektivy issledovaniia). In: Svystun, H. Ye. (uporiad.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*. 1. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 21-31.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita antiqua*, 2, s. 111-136.

Komar, A. V. 2001. Proiskhozhdenie poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenkov, D. A. (red.). *Kultury evropeiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e. (iz istorii kostiama)*. 2. Samara: SamVen, s. 103-117.

Komar, A. V. 2005. Rangovaia semantika nabornykh poiasov kochevnikov Vostochnoi Evropy VII — nachala VIII v. *Sugdeiskii sbornik*, II, s. 160-188.

Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arkheologiya drevnikh madiar v epokhu migratsii*. Budapest: Martin Opitz.

Makarova, T. I., Pletneva, S. A. 1983. Poias znatnogo voia iz Sarkela. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 62-77.

Murasheva, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X—XIII vv.)*. Moskva: Editorial URSS.

Ovchinnikova, B. B. 1990. *Tiurkskie drevnosti Saiano-Altai v VI—X st. Sverdlovsk: Uralskii universitet*.

Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (red.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Arkheologiya SSSR. Moskva: Nauka, s. 62-75, 148-164.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A. 1993. Vozmozhnosti vyavleniia sotsialno-ekonomicheskikh kategorii po materialam pogrebalnoi obriadnosti. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 160-172.

Smirnov, K. F. 1972. Sarmatskie katakombnye pogrebeniia Iuzhnogo Priuralia — Povolzhia i ikh otnoshenie k katakombam Severnogo Kavkaza. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 73-81.

Foniakova, N. A. 1986. Lotos v rastitelnom ornamente metallicheskh izdelii saltovo-maiatskoi kultury VIII—IX vv. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 36-47.

Foniakova, N. A. 1998. Khudozhestvennyi stil ukrasheniia poiasov v Khazarii vtoroi poloviny VIII — nachala X vv. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*, VI, s. 635-641.

Foniakova (Chuvilo), N. A. 2010. *Prikladnoe iskusstvo Khazarii vtoroi poloviny VIII — X vv. po materialam khudozhestvennoi metalloobrabotki*. Kazan: Institut istorii AN RT.

Khalikova, E. A., Khalikov, A. Kh. 2018. *Rannie vengry na Kame i Urale (Bolshe-Tiganskii mogilnik)*. Kazan: Fen.

Khoruzhaia, M. V., Aksenov, V. S. 2005. Katakombnye zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (k voprosu osvoiniia alanskim naseleniem verkhnego Podontsovia). In: Otroshchenko, V. V. (red.). *Problemy*

doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoi istoriko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoii 85-richchiiu Luhanskoho oblasnoho kraieznauchoho muzeiu. Luhansk: Shliakh, s. 154-156.

Laslo, G. 1955. *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica. Series nova, 46. Budapest: Akadémiai.

V. Aksionov

THE BELT SET OF COMMON ALANIC POPULATION OF THE SALTOVO CULTURE (the case study of Saryi Saltiv, Rubizhne, and Verkhni Saltiv burial grounds)

Materials discovered by the expedition of Kharkiv Historical Museum (conducted from 1982 to 2021) at sites of the Saltiv culture in the region such as the Saryi Saltiv and Rubizhne catacomb burials, including the first, third, and fourth sections of the catacomb burial ground near Verkhni Saltiv village are analyzed in the paper. Additionally, excavation materials from S. Semenov-Zuser's expedition (1946—1948) at the main Verkhni Saltiv necropolis were involved.

This research complements our observations on the structure of the «typical» Alan belt set based on burial assemblages from the fourth section of the Verkhni Saltiv Burial (excavations from 1998 to 2021). The bronze belt sets derived from 37 burial assemblages dating from the late 8th to the third quarter of the 9th century are observed in the paper. The examined belt sets demonstrate that the «typical» belt set of the Alan population of the Siverskyi Donets basin was completely developed by the last quarter of the 8th century. It consisted of buckles, plaques of three types (frame plaques, ring plaques, and heart-shaped plaques), and a tip. This belt was an attribute of an adult male — a full-fledged member of the community. The simple sets, characteristic for representatives of the common members of Saltiv population, consisted of the elements primarily made of bronze using the casting or forging technique. The composition of the «typical» belt set in the Siverskyi Donets basin remained unchanged for a long period — until the end of the Saltiv culture. During this time, only changes in the ornamentation of belt fittings occurred. Non-decorated items were changed by simple decorations in the form of a «large lotus bud»; cross-shaped or III-shaped compositions of lotus buds — by a more elaborate design consisting of 3—5 lotus buds. However, extended and complex compositions of lotus buds on cast bronze elements of belt fittings are quite rare. Belt set elements made of silver and decorated with complex and refined lotus motifs were characteristic of the wealthy and social elite of Saltiv society.

Keywords: Saltiv culture, Verkhni Saltiv, typesetting belt, catacomb, Alans, social and property stratification.

Одержано 12.02.2025

АКСЬОНОВ Віктор, кандидат історичних наук, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

Viktor AKSIONOV, PhD, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0648-0696,

e-mail: aksyonovviktor@gmail.com.